Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

IBN FADLAN TASVIRLAGAN O‘RTA OSIYO VA TURKIY XALQLARDA DIN, MAROSIMLAR VA ISLOMLASHUV JARAYONI

Kabulov Rustam Jumaniyozovich
Oriental Universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi katta o’qituvchisi
Rustamkabulov759@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0108-0887

Annotatsiya. Ushbu maqolada X asr boshlarida yashagan arab sayyohi va diplomati Ahmad ibn Fadlan amaliy kuzatuvlari asosida Markaziy Osiyo va Dashti Qipchoq hududlarida istiqomat qilgan turkiy qabilalarning diniy e’tiqodlari, an’anaviy marosimlari hamda ularning islomlashuv jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqot asosi sifatida muallifning “Rihla” (“Sayohatnoma”) asaridagi ma’lumotlar tizimlashtirilgan. Maqolada o‘g‘uz, bulg‘or va boshqa turkiy jamoalarning qadimgi Tangrichilik e’tiqodlari, dafn va qurbonlik marosimlari hamda islom dinining kirib borishidagi ijtimoiy-siyosiy to‘siqlar hamda transformatsiyalar qiyosiy o‘rganilgan.
Kalit so‘zlar: Ibn Fadlan, Rihla, Tangrichilik, o‘g‘uzlar, Volga bulg‘orlari, islomlashuv, balbal, dafn marosimi.

Аннотация. В данной статье на основе практических наблюдений арабского путешественника и дипломата начала X века Ахмада ибн Фадлана анализируются религиозные верования, традиционные обряды и процессы исламизации тюркских племен, проживавших в Центральной Азии и Дешт-и-Кипчаке. В качестве основы исследования систематизированы сведения из труда автора «Рихла» («Записка»). В статье сравнительно изучаются древние тенгрианские верования, погребальные и жертвенные обряды огузских, булгарских и других тюркских общин, а также социально-политические барьеры и трансформации при проникновении ислама.
Ключевые слова: Ибн Фадлан, Рихла, Тенгрианство, огузы, волжские булгары, исламизация, балбал, погребальный обряд.

Abstract. Based on the practical observations of the early 10th-century Arabic traveler and diplomat Ahmad ibn Fadlan, this article analyzes the religious beliefs, traditional rituals, and Islamization processes of the Turkic tribes who inhabited Central Asia and Dasht-i Qipchaq. As the basis of the research, information from the author’s work "Rihla" ("Travelogue") is systematized. The article comparatively studies the ancient Tengriism beliefs, burial, and sacrificial rituals of the Oghuz, Bulgar, and other Turkic communities, as well as the socio-political barriers and transformations during the penetration of Islam.
Keywords: Ibn Fadlan, Rihla, Tengriism, Oghuz, Volga Bulgars, Islamization, balbal, burial ritual.

KIRISH. X asrning birinchi choragi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi va unga tutash hududlarda yashovchi ko‘chmanchi hamda o‘troq xalqlarning geosiyosiy va mafkuraviy hayotida tub burilish davri bo‘ldi. Abbosiylar xalifaligining shimoliy hududlar bilan aloqalarni kuchaytirishga bo‘lgan intilishi hamda Movarounnahrda Somoniylar davlatining yuksalishi islom dinining sivilizatsiyalararo diplomatiya vositasiga aylanishini ta’minladi. Ushbu davrning eng noyob va birlamchi yozma yodgorliklaridan biri – Abbosiy xalifasi al-Muqtadir (908–932) tomonidan 921–922-yillarda Volga Bulg‘orlari mamlakatiga yuborilgan elchilik missiyasining a’zosi Ahmad ibn Fadlan qalamiga mansub “Rihla” (“Sayohatnoma”) asaridir.

Ibn Fadlan o‘z safarnomasida nafaqat quruq diplomatik hisobotlarni, balki o‘zi bevosita bosib o‘tgan Gurganj (Xorazm), o‘g‘uzlar o‘lkasi (Janubiy Qozog‘iston va Orol bo‘yi), pecheneglar, boshqirdlar va Volga bulg‘orlari yerlaridagi aholining kundalik turmushi, etnik tarkibi, ijtimoiy tabaqalanishi va eng muhimi – diniy-mafkuraviy qarashlarini o‘ta sinchkovlik bilan qayd etgan. Mazkur manba nafaqat tarixiy, balki chuqur etnologik va dinshunoslik xarakteriga ega bo‘lib, ko‘chmanchi turkiy jamiyatlarning an’anaviy mifologik tafakkuridan islomiy monoteizmga o‘tish davrini ochib beradi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda Markaziy Osiyo va Turkiy xalqlarning ilk o‘rta asrlardagi diniy sinkretizmi (qarashlarning qorishuvi) hamda islom dinining ko‘chmanchi muhitga moslashish mexanizmlari yetarlicha konseptual tahlil etilmagan. Ibn Fadlan matnlari bizga islomlashuvning ilk bosqichidagi real to‘qnashuvlar, madaniy farqlar va qarshiliklarni ko‘rsatib beruvchi birinchi qo‘l manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI. Ibn Fadlan “Sayohatnoma”si jahon va o‘zbek sharqshunosligida uzoq yillardan buyon tadqiq qilib kelinayotgan universal manbadir. Mazkur asarning matniy tahlili va uning tarixiy qiymati borasida bir qator fundamental ishlar amalga oshirilgan.

Rus sharqshunosligida A.P. Kovalevskiy (1956) tomonidan amalga oshirilgan asarning kengaytirilgan tarjimasi va unga yozilgan mukammal sharhlar asarni ilmiy iste’molga kiritishda tamal toshi vazifasini bajardi. Kovalevskiy o‘z tadqiqotlarida Ibn Fadlanning o‘g‘uzlar va bulg‘orlar haqidagi ma’lumotlarini ko‘proq ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar kontekstida tahlil qilgan. Shuningdek, akademik V.V. Bartold Markaziy Osiyodagi islom sivilizatsiyasi tarixini o‘rganishda ushbu manbaga qayta-qayta murojaat qilib, Somoniylar davlatining shimoliy savdo yo‘llari orqali din tarqatish siyosatini yoritgan.

Turk tarixshunosligida Zeki Velidi Togan (1939) Ibn Fadlan asarining Mashhad qo‘lyozmasini topib, uni nemis va turk tillarida nashr ettirdi. Toganning ishlari turkiy xalqlarning qadimiy e’tiqod tizimi — Tangrichilik va uning ijtimoiy tuzilishini tahlil qilishda o‘ta muhim manba hisoblanadi. U o‘g‘uzlarning dafn marosimlaridagi tushunchalarni umumturkiy dunyoqarash silsilasi bilan bog‘lagan.

Zamonaviy o‘zbek tarixshunosligida A. Zamonov, Sh. Kamoliddinov kabi olimlar tomonidan Markaziy Osiyo xalqlarining islomgacha bo‘lgan diniy tushunchalari va arab xalifaligi davridagi missionerlik harakatlari o‘rganilgan. Biroq, Ibn Fadlan tasvirlaridagi sof teologik va marosimshunoslik masalalari, ayniqsa tahorat, ot qurbonligi va balbal haykallari an’anasi yaxlit bir tizim sifatida ko‘rib chiqilmagan. Ushbu maqola mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga va manbaning diniy-antropologik jihatlarini ochishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, matnshunoslik xronologiyasi va etnologik rekonstruksiya metodlaridan foydalanildi.

- Tarixiy-qiyosiy metod: Ibn Fadlan keltirgan etnografik faktlar qadimgi turkiy bitiktoshlar (O‘rxun-Enasoy yodgorliklari) hamda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi ma’lumotlar bilan qiyoslandi.

- Etnologik rekonstruksiya: Muallif tomonidan o‘g‘uz jamiyatida tasvirlangan dafn marosimlari, kiyim va qurol-yarog‘ qo‘yish odatlari zamonaviy arxeologik qazishmalar (Janubiy Qozog‘iston va Orol bo‘yi kurganlari topilmalari) natijalari bilan solishtirilib, ularning moddiy asosi tekshirildi.

- Matn tahlili: “Rihla” asarining arabcha asl matnidagi terminologiya (masalan, *“Al-Xoliq”*, *“Rabb”*, *“Al-Mavta”*) o‘rganilib, muallifning musulmon huquqshunosi (faqih) sifatidagi subyektiv qarashlari va obyektiv voqeolik o‘rtasidagi chegara aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

1. O‘rta Osiyoda islomning tarqalishi va xalifalikning diplomatik missiyasi

Ibn Fadlanning safari Abbosiylar xalifaligining Markaziy Osiyo va uning atrofidagi hududlarga nisbatan yuritgan keng qamrovli diniy-geosiyosiy strategiyasining bir qismi edi. X asr boshlariga kelib, Movarounnahrda Somoniylar sulolasi islom dinini mintaqada to‘liq mustahkamlab bo‘lgan edi. Buxoro va Xorazm shaharlari nafaqat savdo, balki diniy ta’limot markazlariga aylandi.

Xalifalik elchiligining asosiy yo‘nalishi Volga Bulg‘orlari davlati tomon qaratilgan bo‘lsa-da, uning missiyasi ko‘proq diniy-tashkiliy xarakterga ega edi. Volga bulg‘orlari hukmdori Almış ibn Shilki (islomiy ismi Ja’far ibn Abdalloh) xalifaga elchi yo‘llab, quyidagilarni so‘ragan:

- Faqihlar va diniy muallimlar: Aholiga shariat qonun-qoidalarini, namoz va ro‘za kabi ibodatlarning to'g'ri tartibini o‘rgatish uchun;
- Me’morlar va ustalar: Islom sivilizatsiyasining ramzi hisoblangan muhtasham masjidlar va jamoat va’zlari uchun mo‘ljallangan minbarlar qurish uchun;
- Moliyaviy yordam: Xazarlar tazyiqidan himoyalanish maqsadida mudofaa qal’alarini barpo etish uchun.

Ushbu so‘rovlar X asr boshida shimoliy turkiy dunyoda islom dinining tarqalishi shunchaki ixtiyoriy yoki tasodifiy jarayon bo‘lmay, balki markazlashgan davlatchilikni shakllantirish, tashqi dushmanlarga (xususan, yahudiylikni qabul qilgan Xazar xoqonligiga) qarshi mafkuraviy qalqon yaratish maqsadi bilan bog‘liq bo‘lganini isbotlaydi. Somoniylar davlati esa ushbu diplomatik aloqalarda tranzit va logistik ko‘prik vazifasini o‘tagan.

2. O‘g‘uzlarning an’anaviy diniy dunyoqarashi va Tangrichilik qoldiqlari

Ibn Fadlan Gurganjdan chiqib, o‘g‘uzlar o‘lkasiga (Dashti Qipchoqning janubiy qismi) kirib borganida, u yerdagi aholining ijtimoiy-diniy holatini chuqur hayrat va ba’zan teologik tanqid bilan tasvirlaydi. U o‘g‘uzlarning diniy tizimi haqida gapirib: *“Ular adashgan wild (yovvoyi) odamlar kabi bo‘lib, hech qanday dinga e’tiqod qilmaydilar, biror narsaga sig‘inmaydilar”*, deb yozadi. Biroq, matnning keyingi qismlarida muallif ularning ichki diniy qatlamlarini ochib beruvchi muhim faktlarni keltiradi.

O‘g‘uzlarning eng oliy e’tiqod obyekti – Tangri (Tengri) bo‘lgan. Ibn Fadlan yozadi:

“Agar ulardan birortasi adolatsizlikka uchrasa yoki boshiga og‘ir qiyinchilik, musibat tushsa, u boshini osmonga ko‘tarib: ‘Bir Tangri!’ (Bir Tengri) deydi”.

Ushbu tasvir qadimiy turkiy monoteistik yoki politeizm ichidagi eng oliy xudo tushunchasi – Tangrichilikning sof ko‘rinishidir. O‘g‘uzlar uchun osmon shunchaki atmosfera hodisasi emas, balki oliy hakam, hayot va o‘limni belgilovchi subyekt hisoblangan.

Bundan tashqari, Ibn Fadlan qabila boshliqlariga qarata aytiladigan so‘zlarga to‘xtalib, ularning o‘z yetakchilarini muqaddaslashtirishganini, ularni yer osti va yer usti kuchlari bilan bog‘lovchi vositachi deb bilishganini bilvosita tasvirlaydi.

3. Islomlashuv jarayonidagi ijtimoiy to‘siqlar: Kichik Yinal voqeasi

Ko‘chmanchi jamiyatlarda yangi dinning qabul qilinishi har doim an’anaviy qabila tuzilmalari, oqsoqollar kengashi va urug‘chilik qonunlari bilan to‘qnash kelgan. Ibn Fadlan o‘g‘uzlar orasida islom dinining qisman va iqtisodiy manfaatlar tufayli qabul qilinish holatlarini qayd etadi. Ayrim o‘g‘uzlar musulmon savdogarlari bilan ishonchli savdo aloqalarini o‘rnatish, ulardan qarz yoki mol olish maqsadida shunchaki “shahodat kalimasi”ni aytishgan, ammo uning chuqur diniy mohiyatini anglashmagan.

Bunga eng yaqqol misol sifatida muallif o‘g‘uz harbiy unvonlaridan biriga ega bo‘lgan Kichik Yinal voqeasini keltiradi. Kichik Yinal avvalroq islomni qabul qilgan bo‘ladi. Ammo elchilik karvoni uning huzuriga kelganida, qabila oqsoqollari va jamoasi unga shunday talab qo‘yadi:

“Agar sen musulmon bo‘lib qolsang, biz senga bo‘ysunmaymiz va bizga boshliq bo‘lolmaysan”.

Natijada, hokimiyat va ijtimoiy statusini saqlab qolish maqsadida Kichik Yinal yana eski ota-bobolar diniga (Tangrichilikka) qaytganini e’lon qiladi. Ushbu iqtibos va voqea ko‘chmanchi jamiyatlarda diniy islohotlar faqat shaxsiy tanlov emas, balki butun urug‘ jamoasining roziligi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ta murakkab kollektiv jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi.

4. Diniy poklik va madaniy farqlar

Musulmon huquqi (shariat) va madaniyatining ajralmas qismi hisoblangan gigiyena, tahorat va g‘usl masalalari o‘g‘uz ko‘chmanchi turmush tarzi bilan keskin ziddiyatga ega edi. Ibn Fadlan o‘g‘uzlarning suv bilan munosabatini chuqur tanqid qiladi:

- Ular kichik yoki katta hojatdan so‘ng suv bilan poklanishmagan;
- Junublik (jinsiy aloqadan keyingi majburiy g‘usl) holatida yuvinishmagan;
- Suv tushunchasi ular uchun poklovchi element emas, balki qish faslining qahraton sovuqlarida hayot uchun xavfli bo‘lgan yoki tabiat kuchi sifatida e’zozlanadigan substansiya bo‘lgan.

O‘g‘uzlar hatto musulmonlarning yuvinish jarayonini ko‘rib: *“Bu odamlar bizni sehrlamoqchi, suv orqali bizga zarar yetkazmoqchi”*, deb xavsirashgan. Bu holat o‘tish davridagi madaniy-psixologik to‘siqlarning yorqin namunasidir.

5. Dafn marosimlari va qabr madaniyatining xususiyatlari

Ibn Fadlan o‘g‘uzlarning dafn marosimlarini o‘ta aniqlik bilan tasvirlagan va bu ma’lumotlar bugungi kunda arxeologik jihatdan to‘liq tasdiqlangan. Biror nufuzli o‘g‘uz vafot etganda, marosim quyidagi tartibda amalga oshirilgan:

1) Uy shaklidagi qabr (Kurgan/Lahat) qazish: Birinchi bosqich.

Er ostida keng, xuddi kichik uy yoki o'tov ko'rinishidagi chuqurlik barpo etilgan. Bu o'likning u dunyoda ham o'z shaxsiy hududiga ega bo'lishi haqidagi tasavvur bilan bog'liq.

2) Marhumni kiyintirish va qurollantirish: Ikkinchi bosqich.

Mayit tiriklik paytidagi eng qimmatli kiyimlari, ustki liboslari bilan kiyintirilgan. Uning yoniga kamari, qurol-yarog'lari (yoyi, o'qlari, qilichi) va shaxsiy buyumlari joylashtirilgan.

3) U dunyo uchun ozuqa ta'minoti: Uchinchi bosqich.

Marhumning qo'liga ichimlik (odatda qimiz yoki sharob) bilan to'ldirilgan yog'och yoki sopol idish berilgan. Bu uning uzoq safarda chanqamasligi uchun qilingan.

4) Qabr ustini yopish va tepalik ko'tarish: Yakuniy bosqich.

Qabr usti yog'och tosinlar va tuproq bilan yopilib, gumbazsimon baland tepalik (kurgan) hosil qilingan.

Ushbu dafn elementlari o‘g‘uzlarning oxirat, o‘limdan keyingi hayotning moddiyligi borasidagi tasavvurlari qanchalik kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi. Ular o‘limni yo‘q bo‘lish emas, balki boshqa bir parallel dunyoga ko‘chib o‘tish deb tushunishgan.

6. Ot qurbonligi va Balballar an’anasi

Turkiy xalqlarning harbiy-ko‘chmanchi hayotida ot shunchaki ulov emas, balki muqaddas jonivor, egasining ajralmas qismi hisoblangan. Ibn Fadlan yozishicha, marhumning boyligi va mavqeiga qarab, uning o‘nlab, ba’zan yuzlab otlari qurbon qilingan.

Hayvonlarning go‘shti marosim ishtirokchilari tomonidan yeyilgan, biroq otlarning boshi, terisi, oyoqlari va dumi maxsus yog‘och ustunlarga osib, qabr atrofida qoldirilgan. O‘g‘uzlarning ishonchiga ko‘ra, bu qurbonlik qilingan otlar narigi dunyoda tiriladi va marhumning ruhini jannatga (Uchmoq) eltuvchi tezkor ulov vazifasini bajaradi.

Yana bir muhim ijtimoiy-diniy fenomen — qabr boshiga qo‘yiladigan yog‘och yoki tosh haykallar (balballar) odatidir. Agar dafn etilgan shaxs hayoti davomida botirlik ko‘rsatgan, dushman o‘ldirgan jangchi bo‘lsa, u hayoti davomida qancha dushmanning joniga qasd qilgan bo‘lsa, o‘sha miqdorda odam shaklidagi haykallar yasalib, qabri atrofiga tiklab qo‘yilgan. Ibn Fadlan aniq ta’kidlaydi: *“Ular aytishadiki, bular uning xizmatkorlari bo‘lib, oxiratda unga xizmat qiladi”*. Bu an’ana ko‘chmanchilar tafakkurida dushmanning o‘limi orqali uning ruhi g‘olibga tobe bo‘lishi haqidagi mifologik qonuniyatni tasdiqlaydi.

XULOSA. Ahmad ibn Fadlanning “Rihla” asari X asr boshlarida O‘rta Osiyo va unga tutash Dashti Qipchoq mintaqasidagi ijtimoiy-madaniy evrilishlarni xolis va ochiq yoritib bergan eng yirik tarixiy hujjatdir. Amalga oshirilgan tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

a) Diniy vaziyatning xilma-xilligi: X asrda Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda bir vaqtning o‘zida ham to‘liq islomlashgan o‘troq markazlar (Xorazm, Buxoro), ham davlat darajasida islomni qabul qilgan shimoliy jamoalar (Volga bulg‘orlari), ham an’anaviy Tangrichilik e’tiqodini qat’iy saqlab qolgan ko‘chmanchi qabilalar (o‘g‘uzlar, boshqirdlar) parallel ravishda mavjud bo‘lgan.

b) Tangrichilikning barhayotligi: O‘g‘uzlar misolida ko‘rinadiki, tizimli kitobiy dinlar bo‘lmagan taqdirda ham, ularda Yagona Osmon Tangrisi (Tengri) haqidagi monoteistik tasavvurlar shakllangan bo‘lib, bu keyinchalik ularning islom dinidagi "Alloh" tushunchasini oson qabul qilishlariga ruhiy-mafkuraviy zamin yaratgan.

c) Marosimlar va oxirat tushunchasi: Turkiy xalqlarning dafn marosimlari, ot qurbonligi va balballar o‘rnatish an’anasi chuqur animistik va shamanistik ildizlarga ega bo‘lib, o‘limdan keyingi hayotning bevosita davomiyligiga ishonchni ifodalagan. Bu odatlarning ko‘pchiligi keyinchalik islom sivilizatsiyasi ta’sirida transformatsiyaga uchradi (masalan, kurganlar o‘rnini maqbara me’morchiligi egalladi).

d) Islomlashuvning tabiati: Ko‘chmanchi muhitda islomning yoyilishi faqat teologik targ‘ibot emas, balki murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayon bo‘lib, u ko‘pincha qabila boshliqlari va oqsoqollar kengashining qarshiligiga uchragan yoki iqtisodiy manfaatlar kontekstida bosqichma-bosqich qabul qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Ibn Fadlan.** *Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu* / Perevod i kommentarii pod red. akademika A. P. Kovalevskogo. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1956. – 495 s.
2. **Togan, Z. V.** *Ibn Fadlan’s Reisebericht* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes). – Leipzig, 1939. – 336 p.
3. **Bartold, V. V.** *Sochineniya. Tom II, Chast 1: Obshie raboti po istorii Sredney Azii.* – M.: Nauka, 1963. – 1024 s.
4. **Koshg‘ariy, Mahmud.** *Devonu lug‘otit turk* (Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov). 3 jildlik. – T.: Fan, 1960–1963.
5. **Zamonov, A.** *Markaziy Osiyo xalqlarining diniy-mafkuraviy tarixi (Ilk o‘rta asrlar).* – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 240 b.
6. **Kamaliddinov, Sh. S.** *Istoricheskaya geografiya Yujnogo Priaralya i Nijnego Povoljya po tyurkskim i arabskim istochnikam.* – Tashkent: Fan, 2004. – 188 s.